

TERRITORIS SENSE MODEL

MANUEL DE SOLÀ-MORALES

*Arquitecte. Director de l'Escola Tècnica Superior
d'Arquitectura de Barcelona. Universitat Politècnica de Catalunya*

SUMARI

1. L'especificitat de les perifèries urbanes

3. Projectar la perifèria

2. La perifèria vil i la perifèria esplèndida

4. La distància interessant

ABSTRACT

La visió de les perifèries com a àmbits sense identitat espacial està relacionada amb l'absència de l'activitat i la construcció. Aquesta presència del buit és, però, la seva condició projectual més important. Les interpretacions d'aquests territoris han anat des del to denunciatori, unit a la crítica del creixement residencial especulatiu, la «perifèria vil», fins a la justificació esteticista del desordre territorial i l'empirisme perifèric, a partir de l'estima pels espais buits i descompostos, la «perifèria esplèndida». Sovint les aproximacions figuratives i les representacions del cinema i la fotografia han substituït un arsenal taxonòmic que manca encara, amb el qual definir les perifèries sense recórrer a la metàfora, l'analogia o la idea de degradació de la ciutat central. Les perifèries, però, apareixen com a espais actius del possible projecte contemporani de metròpoli. En aquest context, nous elements com la distància, argument compositiu de la forma urbana perifèrica, i el seu valor, que canvia en créixer l'escala del territori urbà considerat, mostren el protagonisme projectual de la separació vers la continuïtat unificadora de la ciutat compacta.

La visión de las periferias como ámbitos sin identidad espacial está relacionada con la ausencia de la actividad y la construcción. Esta presencia del vacío es su condición proyectual más importante. Las interpretaciones de estos territorios han ido desde el tono denunciatorio, unido a la crítica del crecimiento residencial especulativo, la «periferia vil», hasta la justificación esteticista del desorden territorial y el empirismo periférico, a partir de la fascinación por los espacios vacíos y descompuestos, la «periferia espléndida». A menudo, las aproximaciones figurativas y las representaciones del cine y la fotografía han sustituido un arsenal taxonómico que falta aún, con el cual definir las periferias sin recurrir a la metáfora, la analogía o la idea de degradación de la ciudad central. Las periferias, en cambio, aparecen como espacios activos del posible proyecto contemporáneo de metrópoli. En este contexto, nuevos elementos como la distancia, argumento compositivo de la forma urbana periférica, y su valor, que cambia al crecer la escala del territorio urbano considerada, muestran el protagonismo proyectual de la separación frente a la continuidad unificadora de la ciudad compacta.

La vision des périphéries en tant que milieu sans identité spatiale est en relation avec l'absence de l'activité et de la construction. Cette présence du vide est sa condition projectuelle plus importante. Les interprétations de ces territoires ont passé du ton dénonciateur, joint à la critique de l'accroissement résidentiel spéculatif, la «vile périphérie», à la justification esthéticiste du désordre territorial et de l'empirisme périphérique, à partir de la fascination pour les espaces vides et décomposés, la «périphérie splendide». Souvent, les approximations figuratives et les représentations du cinéma et de la photographie ont substitué un arsenal taxonomique qui manque encore, avec lequel définir les périphéries sans recourir à la métaphore, l'analogie ou l'idée de dégradation de ville centrale. Par contre, les périphéries apparaissent comme des espaces actifs dans le possible projet contemporain de métropole. Dans ce contexte, de nouveaux éléments comme la distance, argument compositif de la forme urbaine périphérique, et sa valeur mutante due à l'accroissement de l'échelle du territoire urbain pris en considération, font preuve du protagonisme projectuel de la séparation face à la continuité unificatrice de la ville compacte.

The perception of the peripheral areas of cities as places suffering from a lack of spatial identity is related to the absence of activity and construction. This emptiness is, however, the most important condition affecting the planning of such areas. There have been many interpretations of peripheral areas ranging from denunciation and the criticism of speculative residential development (the «vile periphery»), to the aestheticist justification of urban disorder and peripheral empiricism arising from a fascination for empty and haphazard spaces (the «splendid periphery»). Frequently, formal approaches as well as cinematic and photographic representations have substituted for the taxonomic arsenal, still lacking, that could serve to define the peripheries without recourse to metaphor, analogy or the concept of the decay of the inner city. In contemporary metropolitan planning, however, peripheral areas are the active spaces. In this context, new parameters, such as distance, a key component of the peripheral urban form, and the importance of same, which changes with the growth in scale of the urban territory considered, reveal the protagonism in the planning process of separation as compared to the unifying continuity of the compact city.

1. L'especificitat de les perifèries urbanes

S'ha dit que les perifèries urbanes són espais on el «sentit del lloc» no existeix, on l'absència d'història i la manca de determinacions locals redueixen a zero la identitat del *locus* en el sentit clàssic. Quan tant discurs sobre la projectació urbana ha volgut fonamentar-se en el respecte i la fidelitat a aquest *genius loci*, descobrir les perifèries com indrets sense identitat espacial es proposa de vegades com una afirmació alliberadora i polèmica.

No obstant això, es pot partir d'una anàlisi diversa. I afirmant que, efectivament, el sentit clàssic de l'indret ha desaparegut en aquelles àrees urbanes on preval la discontinuïtat de les formes construïdes, i on els espais buits són predominants, hi ha un altre sentiment de l'indret característic: en la sensació expectant dels buits i en la indiferència de les construccions.

No estem dient que les construccions perifèriques es defineixin per ser indiferents en si mateixes com a objectes, sinó per ser indiferents entre elles. És la seva manca de diferències sensibles el que fa de la perifèria un terreny vertiginós d'imatges, que els fotògrafs i cineastes contemporanis han atrapat bé, i que els arquitectes assumim amb dificultat. La força d'aquests paisatges és que l'activitat i la construcció –els temes que tradicionalment tracten els arquitectes– són sempre més dèbils que la presència contínua de l'espai buit. I aquest protagonisme dels buits continus i contigus apareix com a condició de l'indret perifèric, precisament perquè aquí ni la «diferència» ni la «repetició», en el sentit de Deleuze,¹ han ocupat l'espai.

Com a urbanista tinc tendència a veure en aquesta especial força del lloc, la característica més atractiva per projectar la perifèria. Si superem la visió grandiloqüent de la perifèria com a «poblat global», tecnocràticament uniforme i atomitzada, i també les tradicionals visions tan sols denunciadores i regeneracionistes –que associen perifèria a especulació,

desordre i misèria sense veure més enllà–, ens trobarem davant de les dificultats estètiques que el tracte amb el buit sempre implica, però també amb el reconeixement d'un camp de llibertat per al pensament urbà que pot orientar-se com a possibilitat de futur, inclús de present, sense limitar-se a deficiències passades.

Per no tenir forma establerta com a estructura urbana genèrica els indrets perifèrics són, sobretot, ocasió i oportunitat.

«Des de Palladio a Bruno Taut, a Garnier o F. L. R. Wright, els nous territoris arquitectònics s'han imaginat en els marges de la ciutat establerta. Els espais perifèrics, sol·licitats tan sols per referències discontinües de la urbanitat compacta però suggerents sobretot d'allò que encara no s'ha fet, han estat per aquesta flexibilitat l'indret de la invenció de tipus i formes urbanes. A les ciutats d'Europa la força simbòlica i convencional dels centres tradicionals ha reduït en els últims anys la imaginació d'altres teixits urbans. El pensament tipologista i la visió objectual de l'edifici arquitectònic –la seva complementària paradoxa– renuncien a entendre la barreja d'infraestructura i buits, de serveis massius i petita vivenda, de mobilitat i de privacitat, com el terreny figuratiu per formes urbanes més contemporànies. I l'esforç d'arquitectes i urbanistes sembla haver seguit massa d'aprop l'interès de financers i polítics per la recuperació de les ciutats centrals.»²

2. La perifèria vil i la perifèria esplèndida

Han passat cinc anys des que escrivíem aquestes ratlles, i la paraula *perifèria* apareix novament com una paraula feta malbé. En cinc anys la indústria de la cultura arquitectònica –les revistes, les conferències, els congressos i tot tipus de *workshops*– han fet d'un concepte útil, polèmicament restablert per la discussió intel·lectual, un tòpic de moda que potser tan sols repeteix paraules i alertes superficials.

¹ Vegeu Gilles Deleuze (1968); *Différence et répétition*, París.

² Del text de presentació del programa del Laboratori d'Urbanisme. *Projectar la perifèria*. Barcelona 1991.

Fa pocs anys, era difícil separar la idea de perifèria del to denunciatori amb el qual als anys setanta s'havia unit a la crítica del creixement residencial especulatiu. La perifèria dels setanta era un concepte dialèctic que es relacionava amb una discussió ideològica de la ciutat en termes estructurals de centre-perifèria, ciutat-camp, indústria-terciari, privat-públic, promotor-usuari. Les greus deficiències d'accessibilitat, serveis i urbanització aparents als nous suburbis de residència massiva, als voltants de les grans ciutats, introduïen, juntament amb el descontrol d'arquitectures mai ben tractades per ignorància i/o carestia, la sensació d'indrets urbans on la continuïtat amb la ciutat central s'havia perdut completament, i amb ella el sentit de participació dels seus habitants en els avantatges de la ciutadania.

No és aquest el lloc per repassar totes les reflexions, experiències i actituds que sobre les perifèries de les ciutats europees van veure els anys setanta i vuitanta, sens dubte un període fèrtil en intencions i experiències, i encara bastant incomprès en els seus resultats. En qualsevol cas, comparteixen aquesta identificació de les perifèries metropolitanes amb l'especulació abusiva, amb el dèficit infraestructural i amb la segregació explotadora de l'espai social. La perifèria vil està present en el neorealisme italià com en *El Jarama*, de Sánchez Ferlosio, o en el Pijoaparte de Marsé,³ i a aquesta perifèria vil responia l'arquitectura progressista proposant propietat pública del sòl, barris pilot, disciplina urbanística i *new towns*. Alguns intents més refinats com les propostes de «ciutat-territori» o de «metropolcentrisme» que començaven a entendre que la renúncia dialèctica no se superava, a la llarga, comparant la perifèria amb la ciutat central, sinó imaginant un territori urbà més complex, van tenir l'èxit intel·lectual que mereixien, però no la seva aplicació pràctica.

La perifèria vil continua present. Encara ara solem llegir repeticions genèricament ideològiques del

terme *perifèria* aplicat com a categoria sociològica denunciadora de deficiències respecte a un paradigma de ciutat homogènia, amb poc esforç teòric per acceptar allò que d'específic té com a condició urbana perquè, *a priori*, es rebutja. Evidentment, les grans ciutats han seguit creixent amb gravíssimes deficiències i escandaloses corrupteles. Les condicions de vida, de transport i de cohesió social dels seus habitants són dramàtiques en molts casos. Però la resposta a aquests fets seria massa curta si insistíssim en l'estigma negatiu i opac de la perifèria vil, que, això no obstant, tenim ben present encara que parlem d'aproximacions positives a la perifèria.

També als anys setanta un treball seminal de Melvin Webber, en ple furor estructuralista funcional, interpretava la perifèria com l'estat terminal de les ciutats, com la fórmula final a la qual el progrés tecnològic i la comunicació múltiple podien portar-nos. La socialització de l'individu no tenia perquè produir-se en un espai comú –la ciutat–, i el «veïnat» (intercanvi i contacte) podia produir-se sense «promiscuïtat» (proximitat física). La ciutat total de Webber⁴ descobria en termes urbanístics el poblat global de Mc Luhan, i obria la porta a una visió optimista de la dispersió territorial i a la superació del model urbà compacte. Ni contigüitat ni continuïtat eren ja requisits d'una urbanització global en la que els medis de comunicació de tot tipus havien vençut la geografia. La fricció de l'espai que tant havia preocupat els teòrics de l'economia espacial, i que es trobaria a l'origen de l'existència mateixa de les ciutats, era, finalment, zero o alguna quantitat quasi menyspreable.

A aquella emblemàtica proclama podem referir el desenvolupament posterior, als vuitanta sobretot, d'una justificació elogiosa del desordre territorial i de l'empirisme perifèric. Las Vegas segons Venturi, *Blade Runner*, la metafísica espacial de Wim Wenders, i des d'abans, l'empirisme perifèric de Hockney i el *pop art*, introduïen una atenció i una estima als espais buits i descompostos que aviat desembocarien en la presentació esplèndida i postmoderna de

³ Vegeu les novel·les de Rafael Sánchez Ferlosio (1956); *El Jarama*, Barcelona. Juan Marsé (1975); *Últimas tardes con Teresa*, Barcelona. Íd. (1985); *Ronda del Guinardó*, Barcelona.

⁴ M. Webber; *Order in Diversity: Community without Propinquity*, London Wing.

la perifèria. Els suburbis nord-americans, els centres comercials, d'oci i d'esport, tallers, gasolineres, magatzems, garatges i serveis repartits amb accessibilitat difosa, assenyalen les imatges d'un territori fet de carreteres i més carreteres.

El consumisme acrític s'estén també així al territori, i en alguns casos se'ns proposen l'espontaneïtat, la urbanització difosa i la coordinació indirecta no tan sols com a tendència, sinó com a model, i el territori resultant no tant com a indret de tensions, sinó com a perifèria esplèndida i admirable.

La veritat és que l'acceptació acrítica de la perifèria esplèndida, les defenses *a priori* del desordre perifèric, i els elogis estètics del caos urbà com a paradigma figuratiu, no són fàcils de sostenir més enllà de la intuïció inicial. Encara coneixem molt poc, sorprenentment poc, com són les nostres perifèries urbanes, i la nostra cultura ha aplicat pocs instruments a la seva experiència. No tenim avui una explicació comparable a la que fa trenta anys van proporcionar, per exemple, les escoles franceses de geografia humana. Pierre George, Lacoste, Max Sorre, Chabot i abans Vidal de la Blanche, Tricart, Halbwachs o Bernouilli havien creat les categories per a la comprensió de les diverses àrees urbanes, i quasi tota la taxonomia que utilitzem encara respon a aquell enteniment compacte de la ciutat (concèntrica, monocèntrica, policèntrica, centre-perifèria; zona industrial, de transició, suburbi, raval, centre de negocis, comercial, de transport, ciutat-mercat, ciutat-pont, etc.).

La perifèria esplèndida no disposa d'un equivalent arsenal taxonòmic. Però tampoc no el tenim en els camps més amplis de l'observació i de la crítica. El cinema i la fotografia són certament els grans mestres de la geografia urbana contemporània, i de les seves representacions ens hem de valer per al nostre progrés. Però per a un coneixement analític com el que l'arquitectura i l'urbanisme necessiten per operar, gairebé no hem avançat, per part nostra, en el coneixement concret de les perifèries. Moltes paraules s'aboquen en l'esforç per definir-les, però tendeixen a recórrer constantment a la metàfora i a la imatge, més que a la descripció. El debilitament

actual de la cultura de la descripció⁵ apareix aquí també com un dels riscos fonamentals del nostre moment, i la tendència a substituir la descripció per la figuració (imatges, metàfora, analogies) ens impedeix avançar amb seguretat en el domini intel·lectual de les perifèries urbanes.

3. Projectar la perifèria

Al Laboratori Internacional d'Urbanisme *Projectar la perifèria* que a la primavera de 1991 vam iniciar a Barcelona, i que hem repetit per quatre anys, vam intentar una aproximació de projectes i idees aplicades a les perifèries de diverses ciutats europees, no entenent-les negativament com a degradació de la ciutat central, sinó, ben al contrari, com a territoris actius del possible projecte contemporani de metròpolis.

És clar que en aquest plantejament partim d'una actitud positiva sobre les perifèries urbanes. No tan sols això, també de la convicció que es tracta d'un tema prioritari en l'immediat futur de la ciutat europea. Però la perifèria volem veure-la com una dada concreta, com un indret de característiques físiques precises, d'indiferències i identitats, de formes i distàncies, materials i moviments. No és molt fàcil. El fet que la majoria dels tallers escollissin per al treball problemes de perifèria molt determinats per fragments de la ciutat preexistent, mostra la preocupació dels seus responsables per una actitud terapèutica, tot i que apreciativa de les oportunitats projectuals dels indrets escollits.

Però «projectar la perifèria» és parlar d'una idea que no necessàriament coincideix amb el camp geogràfic de la perifèria existent. Projectes de perifèria poden fer-se, sí, per recuperar les mal fetes perifèries preexistents, però també per crear-ne altres vàlides *ex-novo*. I fins i tot hi ha projectes perifèrics dintre de les ciutats centrals o projectes perifèrics sense indret, «atòpics».⁶

⁵ Manuel de Solà-Morales (1989); «The Culture of Description», *Perspecta* 25. Yale.

⁶ *De la atopia*, UR 10. Barcelona, 1992.

Si les imatges plàstiques del perifèric abunden ja com a fet estètic, ¿no té sentit imaginar propostes urbanístiques, socialment i arquitectònica positives d'aquests fenòmens sense necessitat de «recórrer» o «monumentalitzar» l'existent? ¿Hi ha cap nou pensament d'integració entre edifici, terra i accés que faci paisatge i lloc a la vegada? ¿Ha de ser la idea de fragment per força autojustificativa o podem crear fragments amb sentit estructural de més ampli abast? La «repetició sense concepte» de què parla Deleuze, ¿no pot substituir-se per una «diferència sense repetició»?

Durant els seminaris del laboratori, diferents idees van aparèixer amb certa força inicial. Per exemple, treballar amb el concepte de «resistència» material (Collovà) donada per traçats, arquitectures i límits topogràfics preexistents que defineixen en els seus diferents graus de duresa les formes pròpies de la perifèria diferents de les de la ciutat ordenada. O la idea de «destrucció de l'indret» (Miralles), també definint la perifèria com quelcom que està en la matèria física d'un indret històricament determinat però sobre el que s'ha d'actuar a la contra, esborrant. Afrontant com a «monument» o «nínxol» (Juel Christiansen) el tractament dels indrets no urbans o no transformats en el sentit clàssic. Mentrestant, altres tallers (A. Geuze-A. Wall, L. Semerani-G. Tamaro, Heink Doll-Meccano, Wolf Prix Himmelblau) plantejaven separar el circumstancial del perifèric a través d'un salt a escales més grans dels models i mecanismes de projecte.

4. La distància interessant

A mi em sembla important reconèixer les condicions espacials, específiques de les perifèries. En aquelles que convencionalment entenem com espontànies, la distància entre els objectes construïts no és casual, mentre que els espais entre ells sí. Criteris de localització d'activitats, preferències d'accés, avantatges de publicitat o al contrari d'amagatall, explotació individual de topografies o vistes preeminents, primen l'emplaçament d'edificis, sense el respecte a un ordre previ de conjunt. Hi ha aquí un sistema de distàncies a la finca veïna, distància al mar, distància a la ciutat o a l'aeroport,

distància al metro més pròxim, distància al carrer o a la carretera. Tot un teixit de distàncies relatives col·loca progressivament usos i edificis, a partir de les relacions de cada unitat activa respecte a tot el sistema metropolità. Directament, sense passar per una homogeneïtzació horitzontal per grups o famílies, d'edificis o d'usos. El diàleg entre edifici i sistema urbà és individual, que no vol dir directe, sinó que passa a través d'infraestructures i serveis que resulten ser així la forma més general del territori urbanitzat.

La col·locació, aparentment erràtica, de fragments de carrer, fàbriques, tallers, magatzems, restaurants de carretera, gasolineres, discoteques, parcs aquàtics o prehistòrics, granges, centres comercials, expositors de mobles, parcs d'oficines, etc., pot ser analitzada en termes del seu ús del sòl i intentar planificar-la en categories actualitzades de zonificació: «strips», «centres», «parcel·lacions», «àrees de servei», «nusos de comunicacions», «parcs temàtics», etc.

Però aquest progrés zonificador no podria reviuir, com en les tradicionals zonificacions tipològiques, reconèixer les diferents formes amb les quals operar a l'interior d'aquestes zones. I fatalment tendeix a separar unes de les altres, creant recintes autònoms amb certa distància de respecte, aparentment neutra, i convencionalment «lliure» o «verda», que eviti conflictes de veïnatge en el funcionament o en la forma.

La distància entre zones o paquets autònoms és la llei –negativa– per la qual de fet es construeix la perifèria. Una llei que creua de mesures la superfície del territori, i on la distància és sempre entesa solament com a dada defensiva, ignorant de relacions i propòsit de res, sense interès propi, de forma casual.

Però el joc d'aquestes distàncies podria convertir-se en un joc interessant. En realitat ho és, quan veiem la riquesa de situacions que produeix i les possibilitats d'interpretació estètica, arquitectònica i paisatgística d'aquestes situacions. La projectació de la perifèria pot conjugar l'autonomia i l'eficiència, que

són les dues condicions necessàries per a una perifèria positiva, amb la comprensió dels buits com a distàncies «interessants», críticament escollides per la seva capacitat figurativa i per la seva racionalitat ecològica i paisatgística. No es tracta de pensar en els buits perifèrics com àrees a projectar en elles mateixes, sotmeses també a la disciplina d'un disseny –més o menys mínim– de zones verdes o naturals. Potser hauríem de deixar-los sense forma, però reconeixent el seu valor abstracte de distància, i fent d'aquesta distància un argument compostiu de la forma urbana perifèrica.

Treballar amb distàncies no és treballar amb els buits com a objectes. És gairebé el contrari d'aquest ingenu descobriment de recents dissenyadors que han cregut veure en els buits –urbans, perifèrics o exteriors– l'ocasió de convertir-los en objectes, en solars per a edificis a cota zero, en arquitectures sense volum. Aquesta banalitat ja ha provat que condueix solament a l'hiperdisseny i al cansament.

Les distàncies són mesures sense qualitat, són ritmes de presència i absència. Com els silencis musicals, ajuden a entendre les frases sonores pel ritme de les pauses, i per l'espera constant de l'interval. Encara més, podem pretendre que el projecte de la perifèria utilitzi les construccions per fer sentir els buits, igual que Frederic Mompou perseguia, amb la bellesa d'escassíssimes notes, fer sentir el silenci, crear-lo.⁷

Treballar amb les distàncies, fer del seu domini una experiència cultural, és el que les perifèries metropolitanes permeten i agraeixen. La suma de distàncies, com una immensa integral, permet en l'espai un joc estratègic. Com les farmàcies a la ciutat, que han d'allunyar-se distàncies mínimes de la seva veïna més pròxima. En les perifèries planificades, són les normes de mínims les que actuen més decisivament. Mínima distància entre casa i carrer, entre tanca del jardí i façana, entre vehicles i vianants, entre carril bici i tramvia. Parelles de línies paral·leles corrent

sobre el terreny, marcant límits invisibles que ocupen l'espai entre edificis, que estarà buit d'ús i de significat, però ple en canvi de mesures obligatòries. Distàncies mínimes que cal complir.

Distàncies màximes també, entre casa i escola, entre comerç i transport públic, entre camp de joc i centre urbà, la urbanística funcionalista volgué imprimir amb lleis de foc la seva lògica del benestar social. Distàncies per a l'asolellament i l'ombra, per defensar-se del soroll i les vistes, per a la seguretat entre vehicles i persones, per dividir el sòl privat i el públic. Resultat: els buits urbans guarden distàncies mínimes o màximes, n'estan plens, però estan mancats de reflexió sobre l'interès conjunt d'aquestes distàncies. Però a l'espai urbà, com al suprematisme, o com als bodegons de Morandi, les distàncies interessants estan carregades d'intenció sobre la separació positiva entre diversos objectes diferents.

La pèrdua de regularitat clàssica, permanent fins a l'urbanisme modern, reclamava en canvi altres regularitats en la tipologia, el material, els usos, els volums. Les normes urbanes del moviment modern alliberant la posició dels edificis de les alineacions viàries, i substituint les tradicionals condicions de continuïtat per la repetició volumètrica i tipològica van produir una explosió que s'ha demostrat menys convincent a mesura que s'estén a escales majors d'actuació. Les perifèries urbanes actuals mostren com el valor de les separacions i distàncies canvia quan creix l'escala del territori urbà, i això resulta especialment evident observant a gran escala la multiplicació de perifèries planificades.

A aquesta gran escala es diria que estem tornant a un model gòtic de l'espai. La seva no regularitat podria projectar-se des de la llei de les separacions mútues com a joc regulador. La forma de les distàncies buides és el tema, i el protagonisme de la separació és l'alternativa perifèrica a la continuïtat unificant, gran virtut de la ciutat tradicional compacta. Guanyem en llibertat, perdem en mètode: l'urbanisme de la perifèria pot ser més aviat la seqüència d'agrupaments construïts per inducció. La deducció, aquí, s'entrebanca de seguida.

⁷ Frederic Mompou (1952); *Música callada: Petites suites per a piano*, Barcelona-París.